

LATVIJAS ZINĀTŅU AKADĒMIJAS GODA LOCEKLE LILIJA DZENE

25.07.1929.–3.10.2010.

DAUDZVEIDĪGĀ LILIJA DZENE

Aizvadītais gads teātra zinātnē atstājis smagu zaudējumu — no dzīves aizgājusi teātra zinātniece, kritiķe, rakstniece Lilija Dzene. Teātra kritiķi mums izsenis bijuši un to netrūkst arī šodien, rakstnieku saime — gan kuplāka, gan irdenāka Latvijā bijusi vienmēr, bet Lilija Dzene pārstāvēja visas šīs jomas, piedevām viņa bija teicama jauno kritiķu audzinātāja un jauks, atsaucīgs kolēģis. Bija pierasts, ka tad, kad teātra problēmu jūklis pavisam sāk jautk prātu, vakarā varēju piezvanīt Lilijai, turpat stundu norunājām, bet daudzi jautājumi noskaidrojās, jo par samilzušajām problēmām parasti bijām vienis prātis un, pats, galvenais, uz visām teātra parādībām, procesiem un problēmām Lilijai Dzenei bija patiesi profesionāls, zinātnisks skatījums.

Būtībā Dzene bija teātra zinātnes īstā aizsācēja Latvijā. Protams, arī pirms viņas Latvijā bija teicami teātra kritiķi, kas rakstīja plašākus apcerējumus par teātriem un aktieriem. Viena no viņiem bija Paula Jēgere-Freimane, kas 1929. gadā publicēja monogrāfiju par Daci Akmentiņu, presē publicētie kritiķes raksti par aktieriem apkopoti grāmatā “Siluēti” (1938). Vairāku plašu rakstu autors neatkarīgās Latvijas laikā bija Roberts Kroders. Viņš sarakstījis grāmatu par Alfredu Amtmani-Briedīti (1928) un sastādījis tulkoto rakstu krājumu “Teātra māksla” (1932). Teorētiska ievirze piemita Kārļa Strauta plašajam rakstam “Oriģinālrepertuārs un mūsu teātru attīstība”, kas publicēts “Latviešu literatūras vēstures” sestajā sējumā un iznāca 1937. gadā. Savukārt “Latviešu konversācijas vārdnīcas” 11. sējumā (1934–1938) lasāms Artura Bērziņa pētījums “Latvju teātra vēsture”. Taču izvērstāku latviešu teātra vēstures grāmatu pirmajā brīvvalsts posmā vēl nebija un arī aktieru daiļradei veltītas monogrāfijas varēja uz vienas rokas pirkstiem saskaitīt. Jāņem vērā, ka Latvijas pirmie pastāvēšanas gadi nebija ilgi, un arī teātra vēstures pētniecību toreiz nācās sākt no gala. Taču pēc Otrā pasaules kara teātra zinātnes situācija kļuva vēl sarežģītāka. Vispirms teātra zinātnes sācēju Latvijā aktīvajā ierindā vairs nebija: Paula Jēgere-Freimane bija devusies bēgļu gaitās uz Vāciju, 1958. gadā viņa pārcēlās uz dzīvi ASV, trimdā nonāca Arturs Bērziņš. Kārlis Strauts līdz 1955. gadam bija spiests dzīvot

izsūtījumā Krievijā, līdz 1954. gadam tādos pašos apstākļos nācās uzturēties Robertam Kroderam, pēc atgriešanās Latvijā darbu ne teātra kritikā, ne zinātnē viņš neatsāka, nevarēja atsākt, jo laiks bija cits, ideoloģija cita un vērtējumi citi.

Teātra kritikā aktīvi darbojās jaunienācēji, viņu vidū bija Jānis Kalniņš, Juris Pabērzs, Hermanis Bendiks, Kārlis Kundziņš, visus pēckara gadu kritiķus nenosaukšu, viņi bija dažādi, taču viņus vienoja kas kopīgs — speciālas izglītības teātra mākslā vai teātra zinātnē viņiem nebija. Visaktīvāk teātra vēstures pētniecībai pievērsās Kārlis Kundziņš, 1953. gadā publicējot grāmatu "Latviešu teātru repertuārs līdz 1940. gadam". Viņš ir arī latviešu teātra vēstures pētniecības celmlauzis, jo Artura Bērziņa aizsāktos pētījumus tieši turpināt nevarēja. Tajā pašā 1953. gadā, kad iznāca K. Kundziņa grāmata, recenzijas par teātra izrādēm un aktieriem sāka publicēt Lilija Dzene, taču viņas turpmākai darbībai bija divi īpaši sekmējoši faktori: vispirms kontakts ar saviem tuvajiem radniekiem, teātra mākslas izcilajiem pārstāvjiem — tēvabrāli, Dailes teātra režisoru Emilu Maču un viņa dzīvesbiedri — Dailes aktrisi Liliju Žviguli. Rīgā no Vecpiebalgas atbraukusi meitene Lilija mācījās Rīgas 2. vidusskolā, uzsāka studijas žurnālistikā Latvijas Universitātē, bet bieži bija kopā ar saviem radniekiem, no kuriem Lilija iemantoja dziļāku priekšstatu par aktiermākslu, teātri un režijas specifiskajām problēmām: tās nebija grāmatā izlasītas, bet teātra dzīvē saskatītas.

Dailes teātra liesmas iekveldinātā uguns bija tik spēcīga, ka Lilija Dzene dodas uz Maskavu, iestājas A. Lunačarska Teātra mākslas institūta Teātra zinātnes fakultātē, ko beidz 1957. gadā, līdz ar to Lilija Dzene ir pirmā teātra kritiķe, kas iemantojusi izglītību tieši teātra mākslas nozarē, piedevām nevar noliegt, ka tajos gados Teātra institūts Maskavā (saīsināts nosaukums — GITIS) bija viens no teātra zinātnes nozīmīgākajiem centriem Eiropā, tur darbojās un studentiem lasīja lek-

cijas, kā arī vadīja praktiskās nodarbības izcilākie Eiropas līmeņa pasniedzēji. Tāpēc labi var saprast Lilijas Dzenes spriedumu pamatotību un augsto profesionālo līmeni.

Atgriezusies Latvijā, Lilija Dzene strādāja laikraksta "Cīņa" redakcijā, kādu laiku bija Kultūras nodaļas vadītāja. Protams, jāņem vērā to gadu ideoloģiskie spaidi un cenzūras stingrā roka, no kuras izvairīties nedrīkstēja neviens. Un atkal Lilijas Dzenes dzīvē ienāca kāds būtiski svarīgs pavērsiens jeb pozitīvs solis — viņa divus gadus nostrādāja toreizējā Drāmas teātrī par literārās daļas vadītāju. Lilija nu bija organiskā saistībā ar teātri un tā dzīvi, viņa varēja vērot aktierus darba procesā un diendienā būt aktieru vidē, viņa perfekti izjuta, kā top izrāde un kā mēģinājumu rezultātā veidojas lomas un tēli, un nav nejaušība, ka Lilijas Dzenes pirmā grāmata ir ar zīmīgu virsrakstu "Mūsu paaudzes aktieri" (1963) — tā bija par aktieriem — laikabiedriem, bet tūlīt viņa sāk vairāk gremdēties arī pagātnē, uzrakstīja monogrāfiju "Labais mūžs" (1964), kurā atspoguļots Mirdzas Šmithenes skatuves ceļš. Lilija Dzene tajā parādās jau kā pētniece — analītiķe, tālab grāmata pārtop disertācijā un par to 1965. gadā viņai Maskavā Teātra mākslas institūtā piešķir mākslas zinātņu kandidāta grādu. Toreiz tas bija pirmās pakāpes attiecīgas nozares zinātniskais grāds, bet 1992. gadā Dzene ieguva mākslas zinātņu doktora grādu.

Kandidāta vai doktora grāds apliecināja tā ieguvēja spējas tieši pētniecībā — sniegtot ne tikai aktiera lomu raksturojumu, bet dodot vispusīgu tēlu analīzi, un turpmāk Lilija Dzene gadu pēc gada nāk klajā ar aktieru personību izvērstiem, analītiskiem apskatiem, un ar savām grāmatām viņa vislabākajā nozīmē uzcēlusi brīnišķus nezūdošus pieminekļus daudziem aktieriem. Ir taču tā, ka no aktieru radošā darba pāri paliek ļoti maz — kāda kaudzīte fotouzņēmumu, labākajā gadījumā lomu radio vai izrāžu videoieraksti, un tad rokās var paņemt Lilijas Dzenes grāmatas un iemantot priekšstatu par aktiera personību

un lomām. Pēc Mirdzas Šmithenes Lilija Dzene pievērsās mūsu skatuves leģendai Kārlim Sebrim, 1967. gadā iznāca monogrāfija "Kārlis Sebris", bet pēc daudziem gadiem viņa atkal atgriežas pie šī aktiera fascinējošās personības un publicē grāmatu "Vai tavs mūžs kam lieti der" (1983). Sekoja grāmatas par Lidiju Freimani (1970), Elzu Radziņu (1973), arī pie Radziņas Lilija Dzene atgriezās vēlreiz un tapa grāmata "Draiskā peonija" (1997). Ievēribu pelna Dzenes grāmatas par Hariju Liepiņu — "Dialogs ar Hariju Liepiņu" (1977), Alfredu Jaunušanu "Mana versija par Alfredu Jaunušanu" (1979), par Eduardu Pāvulu — "Aktieris pret savu gribu" (1987) un Jāni Kubili — "Aktiera Jāņa Kubiļa atbildes" (1984). Lilija Dzene portretējusi pagājušā gadsimta otrās puses izcilākos skatuves māksliniekus un izveidojusi patiešām spožu šo aktieru piemiņas gatvi. Šīm monogrāfijām pievienojās grāmata par savas — Maču dzimtas aktieriem — Emīlu, viņa meitu aktrisi Ievu Maču un sievu Liliju Žvīguli. Tā iznāca 1995. gadā ar nosaukumu "Triju aktieru dzīves savā laikā, savā dzimtā un — arī teātrī". Šīm grāmatām pievienojas vēl viena — "Ar zelta lāpu rokā" (1992), kurā apkopoti Lilijas Dzenes raksti par padomju laikā noklusētiem vai pat aizliegtiem aktieriem — Irmu Graudiņu, Mildu Zilavu, Ņinu Melbārdi, Liliju Štengeli, Kārli Veicu, Augustu Mitrēvicu, Jāni Lejiņu, Osvaldu Uršteinu un Jāni Ģērmani. Lilija Dzene bija pirmā, kas šos noklusētos, izcilos māksliniekus izveda dienas gaismā un ierādīja viņiem vietu latviešu aktieru slavas dārzā.

Raksta pirmajā teikumā es minēju Liliju Dzeni arī kā rakstnieci. Jā, pārļausot tikko minētās grāmatas, rodas pārliecība, ka tās rakstījusi ne vien izcila teātra speciāliste, bet arī literāte, citiem vārdiem — rakstniece, jo grāmatas lasāmas kā izteismīgi prozas darbi. Dzene prot stāstīt ļoti tēlaini, taču tēlainība neklūst par pašmērķi — tas ir tikai līdzeklis, lai spilgtāk un daudzkrāsaināk raksturotu aktieru personību un tās daudzveidību, taču vienmēr un visur viņas grāmatās pir-

majā vietā ir aktieris. Mūsdienu rakstos par aktieriem nereti daudz vēribas tiek pievērsti aktiera sadzīvei un dēkām, nereti izcelts patērētā alkohola daudzums, mīlas gaitas, bet par aktrisēm stāstīts, cik reizi viņas raudājušas mīļoto vīriešu dēļ. Liliju Dzeni šādas epizodes neinteresēja, viņa aprakstāmos māksliniekus labi pazina, zināja arī par viņu sadzīvi, bet tas palika, kā mēdz teikt — aiz kadra. Centrā bija aktieris un māksla.

Nosauktajās grāmatās jūtama vēl kāda Lilijas Dzenes raksturīga īpašība: viņa ir teicama latviešu teātra vēstures ceļu un gaitu pārzinātāja. Šo savu talanta šķautni Dzene jo īpaši apliecinājusi teātra vēstures pētījumos, un šajā ziņā viena no nozīmīgākajām viņas grāmatām ir monogrāfija "Drāmas teātris" — lai to uzrakstītu, Dzene vākusi un studējusi šī teātra arhīva materiālus un pagātnes liecības. Protams, tā nav autores vaina, ka toreiz nācās rēķināties ar cenzūras spaidu — vairākus no Nacionālā teātra aktieriem, režisoriem, scenogrāfiem un iestudējumiem nedrīkstēja pieminēt, un tomēr, neraugoties uz liktajiem šķēršļiem, par Nacionālā teātra darbību sniegts labs pārskats. Savas teātra vēsturnieces dotības Lilija Dzene lika lietā vēl kādā plašākā projektā: 1968. gadā viņa kļuva par Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūtā jaundibinātās pētniecības nodaļas — Teātra, mūzikas un kinomākslas sektora vadītāju, viņas pārraudzībā bija sapulcināti vairāki spilgti mākslas, to skaitā teātra zinātnieki, un Lilija Dzene viņiem izvirzīja uzdevumu — turpināt Kārļa Kundziņa uzsākto latviešu teātra vēstures pētījumu ciklu. Darbs vainagojās ar panākumiem — tapa pētījums divos sējumos "Latviešu padomju teātra vēsture", kas tika publicēti 1973. un 1974. gadā, pamatnodaļas tam uzrakstīja L. Dzene, L. Akurātere, V. Freimane. Jāteic, ka no padomju ideoloģijas uzspieduma pilnībā izolēties nevarēja — tāda bija toreiz pieņemtā obligātā kārtība, ka apskatāmo posmu vajadzēja dēvēt par "padomju teātra vēsturi", taču tajā pašā laikā šajos sējumos atspoguļojas 20. gs. 50.–60.

gadu latviešu teātros vērojami pretrunu pilnie procesi. No laika, kurā pētnieki dzīvo, pilnīgi izolēties nav iespējams.

Vēl viens Lilijas Dzenes darbības aspekts: viņa bija jauno teātra zinātnieku audzinātāja, un ne veltī viņu par savu skolotāju uzskatīja un šajā vārdā dēvē Silvija Radzobe, Guna Zeltiņa, arī Evita Sniedze. Dzenes pedagoģiskā darbība izpaudās vismaz divos līmeņos: vairākus gadus viņa lasīja teātra vēstures kursu Teātra fakultātes studentiem. Taču ne tas vien — audzinātāja viņa bija arī ikdienas darbā — ar savu prasīgumu, ar augsti paceltu pētniecības latiņu, ar profesionālu jauno pētnieču darba novērtējumu, un no Lilijas Dzenes mācījušās arī jaunākās paaudzes teātra kritiķes.

Pēdējos vairāk nekā desmit gadus Lilija Dzene juridiski bija pensionāre, taču joprojām viņa cītīgi strādāja: bija enciklopēdijas "Teātris un kino biogrāfijās" un pētījuma "Latvijas teātris. 20. gs. 90. gadi" (2007) zināt-

niskā redaktore. Pēdējie Dzenes zinātniskie raksti parādījās viņas aiziešanas gadā: 2010. gada rudenī apgāds "Jumava" izdeva grāmatu "Kārlis Sebris. Pats", tajā izlasāma Dzenes uzrakstītā nodaļa "Vecticībnieks", bet plašajā Literatūras, folkloras un mākslas institūta teātra zinātnieku veidotajā grāmatā "Latviešu teātris no pirmsākumiem līdz mūsdienām" Lilija Dzene uzrakstījusi plašas, būtiski svarīgas nodaļas par Latvijas Nacionālo teātri, Dailes teātri, kā arī par pārējām skatuvēm — pagājušā gadsimta trīsdesmitajos gados. Arī šajās nodaļās jūtama Lilijas Dzenes erudīcija, teātra vēsturnieces dotības un rakstnieces talants.

Lilijas Dzenes vairs nav. Viņa aizgājusi. Grāmatai par Kārli Sebri viņa kādreiz lika virsrakstu "Vai tavs mūžs kam lieti der". Uz šo jautājumu par Lilijas Dzenes mūžu droši un bez šaubīšanās var atbildēt: tas bija rakstnieks, auglīgs, darbīgs un skaists mūžs.

Viktors Hausmanis